Cuvinte-cheie: r. *arţar*, lat. *acer crispum*, it. *accero riccio*; r. *cârlionţ*, alb. *krel*, r. *cârlig*, v.germ.s. *kral*; r. *a desfăta/ desfăida*, convergenţă etimologică; r. *bani gheaţă*[2], it. *pago*, ngr. *págos*; r. *glugă, clucă, gugălă*, grupul consonantic neobişnuit lat. pop. **cll-*.

Keywords: R. *arţar*, Lat. *acer crispum*, It. *accero riccio*; R. *cârlionţ*, Alb. *krel*, R. *cârlig*, OHG *kral*; R. *a desfăta/ desfăida*, etymological convergency; R. *bani gheaţă*[2], It. *pago*, NGr. *πάγος*; R. *glugă, clucă, gugălă*, VLat. unusual consonantic group **cll-*.

Bucureşti, Şoseaua Iancului nr. 10, apart. 40
pczboerescu@yahoo.com

Iulia Mărgărit

CALTABOŞ, CARTABOŞ – PROPUNERE ETIMOLOGICĂ

Asupra originii cuvântului *caltaboş*, cu dubletul *cartaboş*, majoritatea dicţionarelor, DA, MDA, ŞDU, NŞDU, DEX (2012), menţin o anumită rezervă, evidentă în precizarea „et. nec.”. CDER face excepţie, doar de la un punct încolo, căci, spre deosebire de seria lucrărilor citate, după „et. nec.” ataşează o informaţie pe care nu şi-o asumă: „Cihac, II, 44 se gândeşte la slavul *klŭbasa*”, fără a-l cita şi pe Tiktin pentru aceeaşi indicaţie etimologică. Pe o poziţie singulară se situează Resmeriţă. El apreciază că este vorba de un cuvânt moştenit, succesor al „lat. *caro* «carne» şi *tabus* «sânge închegat»”, aserţiune care nu mai necesită comentarii. Tot o poziţie singulară ocupă şi SDLR, dar într-o altă direcţie. August Scriban include, în acelaşi articol, *calbaş, câlbaş, gâlbaj* (est) şi *gâlbaş* (vest), cu etimologie multiplă „ung. *kolbasz*, rus. *kolbasá* şi *kálbasa* d. vsl. *klŭbasa*”, încheind cu o menţiune care îndeamnă la reflecţie: „tot de aici *caltaboş, cartaboş, galdaboş, găldăbaj* şi *gâldăbaş* (Munt.) şi *călbaşă* (Dorna)”. Cea mai recentă intervenţie, în chestiunea discutată, rezumă, în totalitate, situaţia expusă: *Caltaboş are origine necunoscută, diversele soluţii etimologice sunt nesatisfăcătoare* (Sala, *Aventurile*, 56).

În privinţa semantismului, deosebirile dintre dicţionare nu sunt esenţiale, unele glosează *caltaboş* „cârnat” (TDRG, NŞDU, CDER, DEX), altele „un fel de cârnat” (MDA, DEXI, DLRL), dar cu o structură, relativ, distinctă: „măruntaie de porc (ficat, bojoci, rinichi şi alte bucăţele de carne), amestecate cu orez, ceapă, piper, aromate, introduse în maţul gros al porcului şi fierte cu maţ cu tot” (DA, s.v.). De fapt, cea mai mare parte dintre surse menţionează, ca materie primă de bază, măruntaiele de porc, în afară de CDER „cârnat făcut din *carne de porc*” şi de Resmeriţă „cârnaţ făcut din intestinul gros al porcului care se umple cu *carne* şi cu sânge”. Distincţia *carne de porc / măruntaie* ni se pare decisivă pentru

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

pentru definirea, dar, mai ales, pentru calitatea produsului, prin raportare la cel cu care este asemănat (un fel de ...). Limba română a moştenit din latină *cârnaţ* < **carnacius*, mai apoi refăcut, *cârnat*, pentru a marca opoziţia dintre singular şi plural, iar definiţia acestuia „produs alimentar preparat din carne tocată şi condimente, introduse în intestine de porc, de oaie" (DEX, s.v.) reflectă relaţia dintre conţinut şi nume. Ca produs alimentar, *cârnat* a fost şi este inseparabil, tradiţional, de sărbătorile Crăciunului şi de preparatele din porc. Tot atunci, se obişnuia şi se mai obişnuieşte să se prepare un mezel din organe de porc, slănină, şorici şi alte ingrediente în diverse variante, denumit *maţ*, pl. *maţe* (~ *fierte,* ~ *umplute*), cel puţin pentru Oltenia şi Muntenia[1] (DGS, II s.v. *maţ* 1.), până când a pătruns *călbaş*. Cu variantele *gâlbaş, ghilbaş* „caltaboş", având etimologie multiplă, rus. *kolbasá*, bulg. *kolbása* „cârnat" sau din magh. *kolbász* „idem" (de fapt împrumut, în limba respectivă, de aceeaşi origine slavă – DA s.v.), *călbaş* cunoaşte o largă răspândire prin pătrunderea, aproape concertată, în toate ariile dacoromânei. Parvenit în acest fel, împrumutul nu face concurenţă termenului moştenit din latină, cu răspândire generală, *cârnaţ*, ci, lui *maţ*, de asemenea, din fondul latin (*matia*). Curând, *călbaş* se impune ca mezel preparat din organe de porc cu adaos de mei, păsat, orez etc., în funcţie de zonă, şi datorită faptului că *maţ* era afectat de omonimie. Deosebirea fundamentală dintre cele două tipuri de mezeluri, *cârnat / călbaş* rămâne, în acest fel, materia primă distinctă a acestora. De aici decurge şi calitatea diferită, pe primul loc situându-se, fără discuţie, preparatul din carne. Alături de *călbaş*, pentru acelaşi produs, DA înregistrează *gâldăbaş*, notat în estul Munteniei (zonele Râmnicu-Sărat şi Brăila), la care adăugăm, la sudul aceleiaşi provincii, Ialomiţa (Graur, *Reviga*).

În cele ce urmează ne propunem să urmărim o potenţială pistă etimologică pentru termenul anunţat: *caltaboş*. În acest scop, relaţia sinonimică *călbaş/ gâldăbaş*, semnalată în DA şi informaţia SDLR ne-au determinat să valorificăm datele unor materiale dialectale recent înregistrate în comunităţile româneşti din afara ţării. La românii din Bulgaria, de pildă, între mezelurile de porc obişnuite de Crăciun s-au indicat, între alte preparate, *cârnaţii* şi *sugiucii*. Cel de al doilea termen, un împrumut din bulgară (*суджук*), unde a parvenit din turcă, se diferenţiază de produsul românesc prin modul de conservare. În timp ce *cârnaţii* se prăjesc şi se aşază în vase cu untură ori se afumă, *sugiucii* „se zvântă" la aer, fiind apreciaţi ca mezel uscat. Datorită modului identic de preparare, la nivelul graiului local, aceşti termeni au devenit cvasisinonimi. De aceea, un informator a ţinut să facă diferenţierea necesară dintre cele două preparate din carne, identice până la un punct: *Când se face* ***baş sugiuc****, cum zicem noi,* ***se usucă****, se pune la vatră, puţin mai şade şi pe urmă* ***se scoate afară şi se pune de se usucă. Şi atunci se face sugiucu bun*** (Valea Dunării, 194). Sintagma care ne-a trezit interesul a rezultat din

[1] Ca denumire a mezelului discutat, *maţ* este atestat şi la românii din Bulgaria: [În ziua de Crăciun] *mama ferbea* ***maţele****, făcea mămăliga, tata venea de la biserică, punea masa* (TD – Bulg., *Glosar*, s.v.).

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

ataşarea elementului *baş*, în antepoziție, în raport cu numele, prin care vorbitorul a ținut să sublinieze autenticitatea produsului, asigurată de respectarea fidelă a rețetei. Ea conține „un element de compoziție, intrat în limba noastră împreună cu titulatura ierarhică otomană şi devenit, mai târziu, un fel de prefix productiv” (v. DA, s.v.). În cuvintele luate direct din turceşte, *baş* apare pe lângă substantive care denumesc funcții, ranguri, titluri. Compusul astfel realizat defineşte „căpetenia, şeful slujbaşilor, demnitarilor etc.”: *baş-beşleagă* „comandantul suprem al ostaşilor de poliție turcească, numiți *beşlii*”; *baş-ceauş* „ofițer superior cu diferite atribuții” etc. Astfel de compuse au dispărut astăzi din limbă. Ele sunt sinonime, după DA, cu cele care în partea a doua conțin cuvântul *-başa* şi cu cele compuse cu *vel-*: *Căpitanul lor se numea* ***avgi-başa*** *sau românizat* ***baş-vânător*** (v. DA, s.v. *avgi*). În Țările Române, particula a fost preluată pentru a desemna rangul cel mai de frunte dintr-un domeniu. Aşa, de pildă, a funcționat titulatura *baş-boier* „primul boier al țării, prezident al Divanului (după Domn) sau chiar caimacam al țării. Un astfel de boier a fost orânduit întâia oară, din partea Porții, la 1763” (cf. ŞIO, II_1, 39)[2]. Modelul s-a extins în vorbirea familiară, adesea cu sens peiorativ, *baş-calic*: *Să vie să-mi calce drepturile mele de calic vechi, de* ***baş-calic****?* (*Şez.*, VI, 169). Tipul de construcție s-a extins la unele produse, pentru a exprima calitatea indiscutabilă a acestora. Putem presupune că *baş-rachiu* se atribuia sortimentului de băutură considerat cel mai bun din gama respectivă. Într-o baladă populară sintagma apare în structura unei enumerări de articole de acest tip, a căror calitate era indiscutabilă: *A băut* ***vin hermezâu***[3]*, / Cu* ***răvac***[4] *şi* ***baş-rachiu*** */ Şi-acum doarme într-un pat / Pe trei perne răsturnat* (Teodorescu, P.P., 540). Prin urmare, construcția *baş-sugiuc*, întâlnită la românii din Bulgaria, se înscrie într-o tradiție proprie unei epoci îndepărtate, dar care, la minoritarii menționați încă nu a ieşit din uz. Semantic, în compusul citat, *baş* exprimă calitatea superioară a mezelului, în structura de „garantare”: *baş* .... Prin analogie cu *baş-sugiuc*, am presupus posibilitatea unei asocieri similare la românii din stânga Dunării: *baş-calbaş*. Necesitatea unui astfel de calificativ se explică prin calitatea mezelului desemnat, inferioară oricum, prin compoziție celei a produsului „paralel”, *cârnaț(i)*. Deosebirile, în acest sens, sunt evidente sub următoarele aspecte:

– ca structură: în primul caz, organe de porc, astăzi unele dintre ele denumite „subproduse”, *splină, plămâni*, uneori *sângele* animalului sacrificat, valorificat prin fierbere, *şorici* şi cu adaosuri, variabile în funcție de zonă, de preferințe şi

[2] Vladimir Drimba („Limba română”, VIII, nr. 1, 1959, p. 27), pe baza volumului semnat de H. Dj. Siruni, *Acte turceşti cu privire la hotarele dunărene ale Țării Româneşti*, Bucureşti, 1942, p. 29) susține un alt punct de vedere: compunerea s-a făcut chiar în limba turcă, deoarece într-un firman din 21–30 noiembrie 1779 apare *baş-boyar*, în raport cu care *baş-boier* reprezintă o românizare (v. şi Suciu, II, 77). Oricum, pentru demonstrația noastră, „mediul” de creare a compusului nu are relevanță, ci faptul că el s-a impus, că a fost cunoscut în limba română şi că a servit drept model de compunere.

[3] „Vin roşu închis” < *hermâziu* (înv.) < tc. *kırmızı, kirmizi* (Suciu, II, 185), foarte apreciat în epocă.

[4] „Vin obținut din mustul care se scurge din strugurii puşi în teasc (fără ca aceştia să fie storşi sau zdrobiți); vin limpede rămas neînghețat într-un butoi expus la temperaturi joase” (v. DLR, s.v.; Suciu, II, 608).

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

posibilități: în trecut *mei, păsat*, mai apoi *orez, ceapă*, toate componente ale rețetei pentru *caltaboș*, destul de permisivă, tocmai din acest motiv, pentru noi suplimentări. În acest fel, prin modificarea proporției primordiale, se afectează calitatea preparatului, impunându-se susținerea acesteia, chiar prin titulatură; în cel de al doilea caz, din punctul de vedere al conținutului, se recomandă carne, în exclusivitate, cel mult în amestec, dar tot cu carne, de vită sau de oaie, grăsime şi condimente, necesare pentru a se pregăti *cârnații*.

– ca posibilități de consum: imediat, în cadrul sărbătorilor de iarnă, sau după sacrificarea porcului, dacă are loc la altă dată. *Caltaboşii*, prin compoziția lor, nu pot să fie conservați, decât unele sortimente care nu conțin adaosurile tipice (orez, ceapă etc.), prin afumare, în timp ce *cârnații* se pot păstra îndelung, de la un sezon la celălalt prin diverse modalități de conservare.

Diferențele calitative dintre cele două tipuri de mezeluri nu necesită demonstrații ample. Menționăm, în acest sens, un punct de vedere şi optica populară, pe baza unui text cules din preajma oraşului Braşov, în perioada interbelică (1929): *A fost o soacră şi şi-a luat nor. Şi-avea şi fată ea, şi-o surată. Şi cân' venea noru-sa o cinstea cu* ***ce-avea mai bun****: cu* ***cârnați****, cu* ***friptură****. Şi cân' venea fata o cinstea cu* ***cârtaboşi cu sânge*** *şi zicea: „– Lasă, dragu mamii, că să nu ne ştie nimeni!* ***Noi mâncăm şi mai aşa*** *..." Ş-a venit vremea ş-a murit baba. Şi ... cine-o plângea? Fata, dă i se rupea inima. Şi nora stătea de-o parte. Ş-a-nceput surata s-o plângă şi-a zis: „– Scoală, surată, să vezi cin' te plânge:* ***Cârtaboşi cu sânge*** */ D-aproape te plânge! /* ***Cârnat chipărat*** */ Cum s-a depărtat!* (Elena Moroianu, *Săcele*, 344).

Pentru că alăturarea celor două sortimente de mezeluri întotdeauna defavoriza *caltaboşii*, gazdele, negustorii, în general cei care ofereau produsul, au fost nevoiți, probabil, să depăşească momentul, dând asigurări suplimentare pentru a garanta autenticitatea şi calitatea de *baş-calbaş*. Folosită în scopuri persuasive, pentru început, este foarte probabil ca formula să se fi impus, mai ales prin coeficientul de siguranță oferit de *baş*[5]. Cu această supoziție, am intrat în spațiul ipotezelor, privind compusul presupus. Particula antepusă îşi păstra o anumită autonomie față de numele „suport", în sensul imposibilității de aglutinare (v. DA; Suciu, II, s.v.), dar şi o anumită mobilitate. Prin urmare, ar fi putut oricând să devină partea a doua a îmbinării: **calbaş-baş*. De altfel, construcții de acest tip au fost atestate. Una dintre ele „[s-a] păstrat pe alocurea, până azi [1913, an de apariție pentru DA, tomul I, partea I. *A–B*], ca atribut al cuvântului «cocoş»". De fapt, fragmentul pe baza căruia dicționarul-tezaur îşi întemeiază afirmația, figurează în HEM, 2663:

[5] Semantic, particula a cunoscut un proces de evoluție de la „cel dintâi, primul, pentru o anumită categorie (în bine sau în rău: *baş – bătăuş*)" la „veritabil, autentic". Cazul este comparabil cu un alt împrumutat de aceeaşi origine: *sadeá*. Şi în cazul acestuia, de la înțelesul „simplu, pur, curat, neamestecat" s-a ajuns, în timp, pe terenul limbii române, la cel de „veritabil, autentic, adevărat", neînregistrat de ŞIO, dar inclus de Suciu, II, s.v. 2. Am întâlnit împrumutul la românii din Serbia în compusul *pânză sádă*, cu modificare de accent, dată fiind filiera sârbă, sortiment pe care femeile îl țeseau odinioară în gospodărie.

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

Poporul crede că este o toacă în cer după care cântă cocoşii. În fiecare sat este un cocoş care cântă când este numai de trei zile. Acest cocoş aude cel dintâi toaca din cer şi, după ce cântă el, apoi încep a cânta şi ceilalţi cocoşi. Acel cocoş se numeşte ***cocoş-baş***.

Revenind la ipoteza **cal**baş-baş***, trebuie să observăm în structura acesteia două silabe identice şi faptul că prin postpoziţionare, particula devine mult mai susceptibilă de aglutinare. Următoarea variantă potenţială **calbaşbaş*, datorită unei consoane în exces, în noua structură, devine aptă de simplificare prin disimilare totală. După restrângere, ****calbabaş*** păstrează, în continuare, două grupuri identice [*ba*] / [*ba*], în cazul cărora iminenţa unui accident fonetic este evidentă. În urma disimilării consonantice la distanţă [b] – [b] > [d] – [b], s-ar fi ajuns la rezultatul **caldabaş*. Nu excludem ca varianta, în acest stadiu, să fi adus o oarecare dezopacizare formală. Cu alte cuvinte, etimologia populară ar fi intrat în joc, justificând secvenţa *cald(a)* poate prin raportare la *cald*, unele dintre sortimentele de *caltaboş* consumându-se, în mod obligatoriu, la această temperatură. Oricum **caldabaş*, prin structură, începând chiar cu cea iniţială, rămâne, în continuare, disponibil pentru noi transformări. Repetarea disimilării [d] – [b] > [t] – [b] ar fi putut duce la etapa **caltabaş*, în cadrul căreia rămâne de explicat modificarea secvenţei terminale *-aş* > *-oş*. Schimbarea s-ar datora, între altele, poziţiei, mult mai vulnerabile la sfârşit de cuvânt decât la început (deşi există aferează!). În acelaşi sens ar fi contribuit consoana precedentă [b], care, prin caracterul său labial, ar fi impus acomodarea (ceea ce nu înseamnă că aceasta s-ar petrece în toate secvenţele terminale!). Între cauze ale modificării *baş* > *boş*, avem în vedere şi atracţia unor termeni din acelaşi domeniu al mezelurilor de casă: *moş* „tobă preparată în cecul porcului” (DGS, II s.v.). Variante de felul *gâldamoş* ar putea constitui începutul, urmate de *galdaboş, gâldaboş, găldăboj* etc., iar după acestea *caltaboş, cărtaboş, cârtaboş*. De asemenea, nu excludem nici metateza între factorii perturbanţi: *gâldobaş* > *găldaboş, gârdobaş* > *gârdoboş*. Am subliniat de la început că, în general, structura realizată, **calbabaş* reprezenta un „mediu” compatibil cu reorganizarea datorită identităţii unor sunete, implicit a unor silabe. Etapele imaginate s-ar fi putut succede şi în altă ordine, dar cu acelaşi rezultat. O probă privind verosimilitatea existenţei acestora o constituie atestările din DGS, I, pentru cuvântul discutat. Se cuvine să observăm că aproape toate dicţionarele au înregistrat cuvântul-titlu *caltaboş*, cu excepţia lui Resmeriţă, care a dat curs variantei locale *cartaboş*. Etapa menţionată ar reproduce rezultatul disimilării petrecute la nivelul oralităţii[6]. De fapt şi DGS, I înregistrează drept cuvânt-titlu aceeaşi variantă majoritară, probabil, ca o dovadă a faptului că termenul „s-a forjat” în cadrul graiurilor munteneşti, fiind legat de o tradiţie specifică lumii satului: tăierea porcului şi prepararea acestuia pentru sărbătorirea Crăciunului şi nu

[6] Andrei Avram, *Contribuţii*, 19, clasează dubletul *caltaboş, cartaboş* în seria de *fluctuaţii între fonetisme care nu pot fi raportate la particularităţi cu caracter de lege (sau măcar de tendinţă) ale anumitor graiuri*.

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

numai. Considerăm aria muntenească implicată, în principal, în cazul discutat din mai multe motive:

– în graiurile din sudul țării se păstrează nenumărate variante, încă în curs, mărturii ale evoluției **baş-calbaş* > **calbaş-baş* > **calbabaş* > **caldabaş* > *caltabaş* > *caltaboş*, confirmate recent în DGS, I s.v. *cartaboş*, în următoarele stadii: *caltaboş, caltaborş, cartaboj, cartalboş, cataborş, cărtaboşi, cârtaboş; boldogaş, galdaboj, galdaboş, găldăbaş, găldăboj, găldăboş, gâldâbaş, gâldobaş, gâldabaşi, gâldaboş, gâldamoş, gâldăbaci, gâldâbaj, gâldâbaş, gâldâboj, gâldâboş, gâldibaş, gâldobaş, gârdăbaşi, tartaboş*. Toate formele par în filiație directă cu structura primară, *calbaş*, ale cărei reminiscențe sunt evidente nu numai în partea de început a cuvântului *cal- / **cal**baş*; prin sonorizare: *gal- / **gal**baş*, ci şi în cea terminală: *găldă**baş**, gâldâ**baş**, gâldo**baş(i)**, gâldă**baci*** (cu hipercorectitudine în ariile cu palatalizarea africatelor), *gâldâ**baj**, gâldâ**baş**, gâldi**baş**, gâldo**baş**, gârdă**baş**(i)*. Dar conservarea îndelungă a silabei terminale *-baş* (în variantele *baj, baci*) ar putea reprezenta şi o relictă a virtualului compus *calbabaş*. De fapt, toate variantele atestate în DGS mențin același număr de silabe cu al acestuia din urmă. În etapa anterioară, cuvântul în circulație cu semantismul „caltaboş" fiind *călbaş, gălbaş* (v. DA, s.v.), s-au creat două serii de variante cu şi fără augment. În cazul acestora din urmă, prezența aceleiaşi fluctuații a secvenței terminale *-baş* > *-boş*: *gălbaj, gălbaş, gălb**oji**, gălibaj, gâlbaj, gâl**boj*** constituie un argument în favoarea filiației *câlbaş* > *caltaboş*. Mai precis, absența formei originare *călbaş*, dintre variantele simple, s-ar datora absorbției acesteia în structura **calbabaş* > *caltaboş* şi poate fi un fapt diagnostic, prin absență, în momentul de față din Muntenia;

– formal, *caltaboş* conținând prima silabă din *calbaş, călbaş*, pentru o lungă perioadă de timp a fost forma generală, preluată de limba comună. Situația este reflectată de dicționare, în reproducerea cuvântului-titlu (cu excepția lui Resmeriță, după cum am mai remarcat). Chiar şi DOOM, consecvent cu celelalte lucrări de profil, recomandă o unică formă: *caltaboş*;

– semantic, *caltaboş* continuă înțelesul cu care *călbaş* (etimologic „cârnat") a înlocuit mai vechiul *maț* în graiurile munteneşti, realitate dialectală în proximitatea românei literare. Mai târziu s-a făcut cunoscut, ca termen „îngrijit", şi în alte zone, unde rămăsese în curs varianta originară, *călbaş*: Mold. (*Lexic reg.*, I, 59); Trans. (*Mat. dialect.*, I: 19, 162); *călbaj*: Trans. (*Câți **călbaji** ai făcut? – Mat. dialect*., I, 77); *călboj*: Trans. (id., *ibid.*, 77). Cea mai recentă atestare provine din Bistrița Năsăud: ***Călbaşi** ... luăm ... plumâni, rărunchi ce se află-n porc ... mai neşte carne, le fierbem bine. Într-un lavor fierbem păsat din porumb făcut la moară mărunt şi-l fierbem înt-altă oală şi-l stoarcem şi-l punem între helea fierte de la porc, demicate ş-alea mănănțel, tocate bine, bine şi cu păsatu-acela, pipărat bine, sărat pus la rând, tăt cum îi place, cimbru de grădinuță, ş-apăi mațele de **calbaş** spălate mândru ş-apă făşem **călbaşi**, la capăt legăm şi-i punem în oale ... Când îs fierți, îs buni de mâncat* (TD – BN, 167). În Banat a fost atestat derivatul *călbăşeț* (*Lexic reg.*, I: 119).

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

Alături de *călbaş*, în ariile respective circulă şi alţi termeni: Moldova: ***Chişcă**-i zicem noi, se mai zice **caltaboş** de ... în mai multe părţi au numele lor, noi le zicem **chişcă*** (Ionică 1966, 271). Chiar şi în Muntenia şi Oltenia coexistă *maţ*, pl. *maţe*, în compusele *~ fierte, ~ groase, ~ umplute* care au preexistat împrumutului *călbaş* (DGS, II, s.v.).

Cât priveşte *caltaboş*, este foarte probabil ca acesta să fi depăşit frontierele dialectale sudice de multă vreme. Dar generalizarea lui, probabil, a avut loc în epoca modernă, când s-a trecut la comercializarea acestuia, ca produs industrial, la scara întregii ţări, şi a beneficiat astfel de o anumită înlesnire, intrând în limba standard. Pentru prima situaţie, avem în vedere cea mai veche atestare a cuvântului[7] în Corbea, D., circa 1700, în var. *cârtaboş*, în glosele autorului s.v. *faliscus, hilla, lucanica, offa, omentatum, omentum, tomacina*. Dat fiind faptul că lucrarea menţionată precedă anul 1771, când este datat compusul *baş-boier* (v. *supra*), am putea s-o considerăm, chiar o primă atestare a cuvântului *cârtaboş*, nu numai dincolo de munţi. Varianta a dobândit un anumit credit, poate, prin apropiere de *cârnaţi*, de vreme ce ea apare, constant, în atestările ulterioare. Poate nu întâmplător se întâlneşte frecvent în opera lui Budai-Deleanu 1974, 233 (*... Cânta nuntaşilor voioşi / De vin şi sătui de **cârtaboşi***), chiar într-un anumit paralelism „distributiv" al celor două sortimente de mezeluri de casă: (*Gardurile-s acolo împletite, / Tot cu fripţi **cârnăciori** lungi, aioşi, / Cu plăcinte calde, streşinite, / Iar în loc de pari, tot **cârtaboşi***, id., *ibid.*, 253). În paralel, în epocă, *cârtaboş* a fost inclus în LB, unde a penetrat, probabil, prin materialul documentar (corespondenţă, rapoarte, înştiinţări) al acestuia (Pervain, Protase 1970, 11), relaţiile culturale între provinciile româneşti fiind permanent întreţinute. Uneori, poate chiar la nivel individual. De pildă, Ar. Densuşianu, profesor la Universitatea din Iaşi, originar din Ţara Haţegului, publică un *Glosar* (1895, 159 = GŢH) din ţinutul său natal în care termenul culinar, local, *măietic* este glosat prin „cârtaboş" (cunoscut, mai degrabă, din propriul idiolect decât de la Iaşi?). Într-un fel, este o confirmare indirectă a impunerii şi circulaţiei termenului în spaţiul românesc, în pofida impedimentelor de ordin politico-istoric. Studii recente aduc informaţii care explică situaţia. După Suciu 2011, 256: *Cercetările dialectale nu revelaseră încă, la sfârşitul secolului al XIX-lea, faptul că românii ardeleni foloseau deja, în unele cazuri chiar cu câteva veacuri înainte, destul de multe cuvinte de origine turcă, majoritatea acestora trecând munţii şi extinzându-se în spaţiul transilvănean ca urmare a relaţiilor, contactelor şi schimburilor neîntrerupte între locuitorii de dincoace şi de dincolo de Carpaţi*. Este foarte probabil ca termenul discutat să fi trecut munţii în acest fel. Poate că aceasta ar fi explicaţia pentru atestările disparate din spaţiul transilvan, iar recent din comunităţile româneşti din Ungaria (TD – Ung., Gl., s.v.). Atestările de care dispunem, indică, cel puţin, două culoare:

[7] Atestarea indicată în $TDRG_2$: 1668, *Lepturariul românesc* de A. Pumnul, I, 405, nu se verifică, deocamdată, fiind vorba de o eroare în indicarea paginii, inexistente în volum. Iată, spre încredinţare, organizarea acestuia: Tomul I, Partea întâia (p. 1–131); Partea a doua (p. 133–271). Corecţia efectuată în $TDRG_3$, II, 405, deşi bine intenţionată, nu aduce „lumina" aşteptată, prin inexistenţa paginii.

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

zona Braşovului (v. Moroianu, Săcele, Corbea, D., originar din partea locului) şi Oltenia nordică, arie de corespondenţă cu Haţegul (v. GŢH), de unde s-ar fi răspândit în aria vestică, până la românii din Ungaria.

În încercarea de a explica originea cuvântului *cartaboş (caltaboş)*, am propus ca punct de plecare *calbaş*, cu var. sonoră *gălbaş*, aceasta din urmă creată în interiorul limbii române, pe baza următoarelor argumente:

– observaţia anterioară din SDLR, s.v. *calbaş, câlbaş, gâlbaj*, nevalorificată până în prezent, „tot de aci, *caltaboş, cartaboş, galdaboş, găldăbaj* şi *gâldăbaş*". Rezultă că Scriban a remarcat paralelismul lexical dintre forma simplă şi forma cu augment corespunzătoare: *calbaş / caltaboş*; *gâlbaj / găldăbaj*. El nu a dus până la capăt observaţia privind diferenţa dintre cele două tipuri de forme constând într-un element de adaos, *baş*, variabil ulterior: *boş, boj*. Prezenţa acestuia se motivează semantic, deoarece adaosul respectiv constituie un intensiv al calităţii, al autenticităţii întrebuinţat în epocă (cf. *baş rachiu*). Din această cauză ar fi fost acceptat şi preluat de vorbitori şi în compusul: **baş calbaş*. Posibilitatea de situare a lui *baş* în ante şi post poziţie, în raport cu numele, explică presupusa variantă **calbaş baş* > **calbabaş*. Pentru început, probabil, cele două forme *calbaş* şi *calbabaş* au coexistat. În timp, în urma modificărilor în lanţ, *calbabaş* cunoaşte numeroase variante, până când, preluat în limbajul comercial, jocul acestora se limitează numeric la *caltaboş* şi *cartaboş*, în româna standard (la nivel dialectal, se perpetuează încă aceeaşi situaţie de proliferare a variantelor – v. DGS, I, s.v.);

– atestarea particulei *baş*, în două etape distincte: **a.** într-un compus similar, *baş sugiuc* „cârnat veritabil, adevărat" în graiurile româneşti actuale din Bulgaria. Elementul lexical întâlnit recent în combinaţia *baş sugiuc* ne-a făcut să acordăm credit ipotezei avansate, *baş calbaş*. Aglutinarea componentelor implicate se bazează pe o anumită eufonie a acestora, indiferent de poziţia augmentului. Dacă în cazul antepunerii acestuia, structura păstrează ambele elemente *tale quale*, postpoziţia, dimpotrivă, impulsionează o anumită ajustare, privind repetiţia şuierătoarei [ş], *calbaş baş*, fapt ce impune eliminarea acesteia. În urma „rectificării" operate, compusul devine un teren propice schimbărilor fonetice care vor avea loc până în stadiul *caltaboş, cartaboş*, difuzat şi susţinut, probabil, prin comerţ. În lexicul dialectal, cuvântul dă dovadă de aceeaşi instabilitate a formei. Varianta de felul *tartaboş* (DGS, I, s.v. *cartaboş*), probabil, reprezintă una dintre cele mai recente creaţii în acest sens, rezultată prin asimilare consonantică la distanţă [c] – [t] > [t] – [t]. Modificarea fonetică afectează drastic forma cuvântului; **b.** ca relictă a fostului element de compunere, în variante extrem de corupte: *găldăbaş, gâldăbaş, gâldâbaci, gâldâbaj, gâldâbaş, gâldibaş, gâldobaş, gârdobaş, boldogaş*. Acestea din urmă pledează în favoarea augmentului originar *baş*;

– existenţa numeroaselor variante ale cuvântului augmentat. Prezenţa acestora în Muntenia susţine ipoteza modelării cuvântului în acest spaţiu. În acelaşi sens pledează şi absenţa cuvântului-bază, *călbaş*, după DGS, I, asimilat, după toate

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

probabilităţile, de compusul corespunzător. Numărul mare de forme se explică prin structura fonetică a cuvântului, din capul locului predispus la reorganizare, dacă admitem punctul de plecare *baş calbaş* > *calbabaş*. De aceea, cele mai multe modificări au fost determinate de metateză, apoi de sonorizarea consoanei iniţiale (*călbaş* > *gălbaş*) ori finale (*gălbaj*). Alte modificări s-ar datora apropierii formale de cuvinte din aceeaşi sferă de referinţă *cârtăboş* după *cârnaţ, găldamoş, găldaboş, gâldaboj* după *moş* „mezel preparat în cecul porcului" (DGS, II, s.v.);

– raportarea cuvântului *cartaboş* la *boaşe*, în vederea unei filiaţii, se dovedeşte dificilă din mai multe motive: *boaşă*, pl. *boaşe* „intestinul gros" figurează într-o singură sursă (DA) şi pe baza unei singure atestări; apoi, implicarea lui *boaşă* în etimonul lui *cartaboş* nu rezolvă cazul, întrucât rămâne secvenţa de început, *carta, calta*, imposibil de corelat, de explicat, pe baza informaţiei actuale. Identificarea tranşei finale *boşi*, chiar *boaşe*, în funcţie de genul atribuit produsului, poate constitui un fapt secund în raport cu conturarea cuvântului *caltaboş*. Poate că chiar posibilitatea de a recunoaşte presupusul lexem-bază în *calta**boş*** a determinat corelarea cu acesta.

ABREVIERI

Avram, *Contribuţii*	Andrei Avram, *Contribuţii etimologice*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 1997.
CDER	Alejandro Ciorănescu, *Diccionario Etimológico Rumano*, Universidad La Laguna, 1958–1986.
Cihac II	A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. Vol. II. *Élements slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, 1879.
Corbea, D.	Circa 1700: Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valahica interpretazionne*. Ediţie îngrijită de Alin-Mihai Gherman, Clusium, 2001.
DA	Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, Bucureşti, 1913–1948.
DEX	*Dicţionarul explicativ al limbii române*. Ediţia a II-a, Bucureşti, 1986 (Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan").
DOOM	*Dicţionarul ortografic, ortoepic şi morfologic al limbii române*. Ediţia a doua revăzută şi adăugită (Coordonator: Ioana Vintilă-Rădulescu). Bucureşti, 2005.
GDS I, II	*Dicţionarul graiurilor dacoromâne sudice*, volumul I, literele *A–C*, Bucureşti, 2009; volumul II, literele *D–O*, Bucureşti, 2010, coord. Maria Marin.
Graur, *Reviga*	Al. Graur, *Glosar din comuna Reviga* (Ialomiţa), în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", V, p. 156–159.
GŢH	*Glosar din Ţara Haţegului*, de Ar. Densusianu, *A–C*, p. 85–94; *C–D*, p. 119–123; *F–Z*, p. 153–173, în „Revista critică-literară", III, Iaşi, 1895.
Ionică 1966	Ion Ionică, *Elemente recente în graiul de pe Valea Bistriţei*, în „Limba română", XV, 1966, nr. 3, p. 267–281.
Lexic. reg., I–II	*Lexic regional*, I, redactor coordonator: Gh. Bulgăr, 1960; II, redactor-coordonator: Lucreţia Mareş, 1967 (Societatea de Ştiinţe Istorice şi Filologice).
HEM	Bogdan Petriceicu-Haşdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor*, tom. I–III, Bucureşti, 1877–1893; ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Grigore Brâncuş, 1972, 1974, 1976.
Mat. dial. I	*Materiale şi cercetări dialectale*, [vol.] I [Bucureşti, 1960] (Academia Republicii Populare Române, Filiala Cluj, Institutul de Lingvistică).

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)

MDA	Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti” *Micul dicţionar academic*, vol. I, literele *A–C*, 2001; vol. II, literele *D–H*, 2002; vol. III, literele *I–Pr*, 2003; vol. IV, literele *Pr–Z*, 2003, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic.
Moroianu, *Săcele*	Elena Moroianu, *Din ţinutul Săcelelor*, II, în „Grai şi suflet”, 1929, 1930, p. 310–350.
Resmeriță	Alexandru Resmeriță, *Dicționarul etimologico-semantic al limbei române*, Craiova, 1924.
Sala, *Aventurile*	Marius Sala, *Aventurile unor cuvinte*, Bucureşti. Editura Univers Enciclopedic.
SDLR	August Scriban, *Dicţionaru limbii româneşti (etimologii, înţelesuri, exemple, citaţiuni, arhaizme, neologisme, provincializme)*. Ediţiunea întâia, Iaşi, 1939.
Suciu II	Emil Suciu, *Influenţa turcă asupra limbii române*, [vol.] II. *Dicţionarul cuvintelor româneşti de origine turcă*, Bucureşti, Editura Academiei Române.
ŞIO II_1	Lazăr Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române*. I. *Introducerea*. II. *Vocabularul*. 1. *Vorbe populare*. 2. *Vorbe istorice*. Bucureşti, Socec, 1900.
TD – BN	*Texte dialectale şi glosar: Bistriţa Năsăud*, de Maria Marin şi Marilena Tiugan, Bucureşti, 1987.
TD – Bulg.	Victorela Neagoe, Iulia Mărgărit, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei*. *Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, 2006.
TD – Ung.	Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Graiuri româneşti din Ungaria*, 2005.
Teodorescu, P.P.	G. Dem. Teodorescu, *Poesii populare române*, Culegere de ..., Bucureşti 1885.
TDRG	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Band I–III, Bucureşti, 1903, 1911, 1924.
$TDRG^2$	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron. [Band I–III]. I: 1986; II: 1988; III: 1989.
$TDRG^3$	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2. überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder. Band I–III. Cluj-Napoca, Editura Clusium. I: 2000; II: 2003; III: 2005.
Valea Dunării	*Românii din Bulgaria*, volumul II, *Valea Dunării*, din ciclul „Sărbători şi obiceiuri”. Răspunsuri la chestionarele *Atlasului etnografic român*. Serie nouă, de Emil Ţârcomnicu, Lucian David, Ionuţ Semuc, Cristina Mihală, Armand Guţă. Coordonator: Emil Ţârcomnicu. Bucureşti, Editura Etnologică, 1911.

CALTABOŞ, CARTABOŞ – PROPOSITION ÉTYMOLOGIQUE

(Résumé)

Pour expliquer l’origine du mot *caltaboş, cartaboş*, en utilisant les suggestions existantes (SDLR), l’auteur propose « le tracé » *călbaş* combiné avec la particule *baş*, d’origine turque, ajoutée à une certaine époque pour conférer la qualité, l’authenticité d’un produit. Le point de départ *başcălbaş* ou *călbaşbaş*, suite de l’agglutination et de l’inévitable évolution phonétique pourrait être à la base du mot discuté.

Cuvinte-cheie: baş, başcălbaş, căldăbaş, sugiuc.
Mots-clés: baş, başcălbaş, căldăbaş, sugiuc.

Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
Bucureşti, Calea 13 Septembrie nr. 13

BDD-A6676 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:48:19 UTC)